УДК 81-115

Іванів Р. О.,
Прикарпатський національний університет ім. В. Стефаника, м. Івано-Франківськ

КОНЦЕПТ “ДУША” ЯК КОМПОНЕНТ КОНЦЕПТОСФЕРИ “ЛЮДИНА” ТА ЙОГО РЕАЛІЗАЦІЯ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВНІЙ КАРТИНІ СВІТУ (на матеріалі фразеології)

У статті проаналізовано погляди лінгвістів на проблему концептосфери та концепту, розглядається вербалізація концепту “Душа” в українських фразеологізмах.
Ключові слова: *концептосфера, концепт, фразеологізм, душа.*

В статье проанализированы взгляды лингвистов на проблему концептосферы и концепта, рассматривается вербализация концепта “Душа” в украинских фразеологизмах.
Ключевые слова: *концептосфера, концепт, фразеологизм, душа.*

The article deals with the analysis of the researchers’ views of the problem of concept sphere and concept. It focuses on the conceptualization of Soul in Ukrainian idioms.
Keywords: *concept sphere, concept, idiom, soul.*

Говорячи про лінгвістику останніх десятиліть, необхідно звернути увагу на особливі тенденції, які полягають у переорієнтації досліджень у нових стратегічних напрямках, в епіцентрі яких знаходиться людина-мовець, людина-текстотворець, людина-носій культурних феноменів. Унаслідок цього сформувався новий напрямок гуманітарної науки – концептологія. Вона базується на структурі лексико-семантичних полів, але виходить далеко за їх межі, враховуючи національно-культурну специфіку та спосіб світосприйняття народу – носія мови. У руслі антропоцентричної парадигми розвитку сучасної лінгвістичної думки спостерігається посилення інтересу науковців до вивчення мови з урахуванням природи людини, її внутрішнього світу, мислення, світобачення. Це визначає актуальність дослідження концептосфери “Людина” (на матеріалі англійської та української мов).

Мета статті – охарактеризувати особливості реалізації концепту “Душа” в українських фразеологізмах. Мета вимагає розв’язання таких **завдань**:

– проаналізувати погляди лінгвістів на проблему концептосфери;
– охарактеризувати погляди науковців на поняття концепту;
– розглянути вираження концепту “Душа” у фразеологізмах.

Аналізуючи погляди мовознавців на проблему концептосфери, слід почати з того, що поняття “концептосфера” було уведене у російську лінгвістику Д. Лихачовим. Учений зазначав, що концептосфера – це сукупність концептів нації й зауважував, що чим багатша культура нації, її фольклор, література, наука, образотворче мистецтво, історичний досвід, релігія, тим багатшою є концептосфера народу [1, с. 5].

Продовжуючи вивчення проблеми концептосфери, З. Попова та І. Стернін глибше досліджують означену категорію та визначають національну концептосферу як сукупність категоризованих, опрацьованих, стандартизованих концептів у свідомості народу (менш стандартизованими є концептосфери різних соціальних груп, а концептосфери індивідуальної свідомості взагалі не піддаються стандартизації), а семантичний простір мови – як частину національної концептосфери, яка позначена мовними засобами, названа у мові і представлена семемами і семами (тобто значеннями і компонентами значень) [3, с. 28-29].

У вітчизняній науці проблема концептосфери досліджується багатьма вченими, зокрема, О. Селіванова на позначення системи концептів у свідомості людини використовує термін “концептуальна система”, вказуючи на те, що у російській гуманітарній традиції він відповідає терміну “концептосфера”, уведеному Д. Лихачовим. Її характеризує, на думку дослідниці, сукупність структурованих й упорядкованих знань, уявлень про світ, дійсність і результати внутрішнього рефлексивного досвіду людини. Тобто у концептуальній системі конденсується та фіксується інформація, отримана у вербальній та невербальній формі різним шляхом: від органів чуття у результаті осмислення або у функціональному континуумі взаємодії різних пізнавальних механізмів [5, с. 261].

Незважаючи на розбіжності у термінологічному визначенні аналізованого поняття, спільним для усіх дефініцій є твердження про те, що концептосфера – це сукупність концептів, яка характеризується системністю, структурованістю, категоріальним статусом.

Дослідження концептосфери передбачає вивчення концепту, як основного складника. Концепт розглядають як загальне поняття та комплекс культурно зумовлених уявлень про предмет (А. Вежбицька).

Інша група вчених, зокрема Ю. Степанов, використовує термін “культурний концепт”, переводячи проблему у русло культурології. “Концепт – це ніби згусток культури у свідомості людини; те, у вигляді чого культура входить у ментальний світ людини” [6, с. 43].

Таким чином, концепт є понятійною категорією, яка пояснює ментальні одиниці або психічні ресурси нашої свідомості й ту інформаційну структуру, котра відображає знання й досвід людини [6, с. 209]. Лінгвальний концепт – вербально виражена інтегральна категорія, яка репрезентує мовну картину світу [2, с. 15].

Це означає, що сукупність концептів формує концептосферу. Концептосфера має різні засоби реалізації у мові, один із них – фразеологія.

Фразеологія кожної мови – це скарбниця народу, здобуток його мудрості й культури, що містить матеріал про його історію, який допомагає дізнатись про побут того чи іншого народу, про його традиції і звичаї, моральні сторони життя, ідеали, мрії і сподівання. У фразеологізмах відображається культурна своєрідність народу.

© Іванів Р. О., 2013

Аналіз фразеологічної концептуалізації світу сприяє поглибленню знань про семантику, синтактику та прагматику мови в цілому, їхній зв'язок з етносвідомістю та культурою. Фразеологізми "можуть виконувати роль еталонів, стереотипів культурно-національного світобачення або вказувати на їх символьний характер і в цій якості виступати як мовні експоненти культурних знаків [8, с. 250].

Дослідження концепту "Душа" на матеріалі фразеології є актуальним та зумовленим наявністю значної кількості фразем (560) із ключовим словом-репрезентантом "душа".

За уявленнями українців душа є надзвичайно важливою у духовному світі людини. Згідно релігійних вірувань Всевишній Творець дає кожній людині душу, яка на відміну від тіла є безсмертною. З раннього дитинства упродовж віків матері вчать своїх дітей молитися до Господа, ходити до храму, дотримуватися десятьох Божих заповідей, щоб спасти свою душу тут, у земному житті для вічності. Душа є совістю, сумлінням, мірилом моральних цінностей людини, внутрішнім голосом Бога, який кличе людину йти дорогою вічних істин: добра, любові, милосердя: *мати Бога в душі, мати Христа в душі.* Однак у щоденній круговерті важливих та невідкладних справ людина перестає чути той голос неба, і живе, мало думаючи про душу, а більше дбає про задоволення тілесних бажань і матеріальні блага. Таким чином, порушуючи Божі закони, людина може занапастити свою душу і це фіксує фразеологія: *не мати Бога в душі, брати гріха на душу, віддати чортові душу, віддати Богові душу, тіло без душі.*

Окрім релігійного аспекту душі для українців душа – це ще і внутрішній світ людини, потаємні почуття і переживання: *з дна душі моєї; у глибині душі; на душі; виливати душу; відкривати душу.* Душа – місце зосередження прагнень, бажань людини: *душа прагне; душа (не) лежить; скільки душа забажає.* Душа – це і сама людина: *жива душа; жодної живої душі.* Душа як і людина може і радіти і страждати: *душа радіє, душа тішиться, весело на душі; душа рветься, крається душа.*

Таким чином, у концепті "Душа" зафіксована ця специфіка народних уявлень, і невипадково Ю. Степанов називає концепт "пучком" уявлень, понять, знань, асоціацій, переживань, який супроводжує слово. Проаналізувавши фраземи із ключовим словом-репрезентантом душа, у структурі концепту "Душа" виділяємо ядро, ближню та дальню периферію. **Ядерну** зону концепту формують наступні когнітивні ознаки:

I) Душа – "внутрішній емоційно-психічний стан людини, різноманіття її почуттів і бажань". Дана група є найчисельнішою, куди входить 189 фразеологічних одиниць, які передають різні відтінки внутрішніх переживань людини як позитивних так і негативних. У цій групі концептуальних ознак виділяємо такі підгрупи: 1) "Душа місце зосередження негативних переживань і страждань людини": *душа скніє, сохне, болить, щемить, ятриться, рветься, крається, кривавиться, перевертається, береться болем, несе тягар, огортається тугою (смутком), проймається жалем; важкий камінь давить душу; шкребе на душі; гірко на душі.* За уявленнями українців душа може страждати так само як і тіло, це – найвразливіше місце, невидимий орган, якому можна завдати болю: *ранити душу; різонути душу; роз'ятрити душу; розпікати душу; палити душу; наплювати в душу; розтравлювати душу; мучити душу; облити свою душу слізьми; солити рани душі; розворушувати давню (незагойну) рану в душі.* Ця підгрупа концептуальних ознак налічує найбільшу кількість фразеологізмів (84), які виражають почуття суму, тривоги і страждань. Цей факт пояснюється важким історичним минулим українського народу, і фразеологія, увібравши в себе ці історичні перипетії, є виразником духу нації різних епох.

2) "Душа – внутрішній світ людини, її потаємні, приховані від інших людей почуття". Вище зазначену концептуальну ознаку репрезентують 26 фразеологічних одиниць, зокрема: *на дні душі; на саме дно душі; у глибині душі.* На позначення даної ознаки виступають також фразеологізми, які виражають бажання людини щиро поділитися з кимось найпотаємнішим, тим, що хвилює: *виливати (вилити) свою душу; розкривати душу.* Фразеологічні одиниці *підібрати ключ до душі; проникати в душу; добиратися до душі* виражають намагання відкрити завісу внутрішнього світу людини і добитися її довір'я, і таким чином вербалізують дану концептуальну ознаку. Душа є найсокровеннішим і найсвятішим для людини, тому за уявленнями українців не можна *влазити (вкрадатися) в душу; залазити з чобітьми в душу; залізти в саму душу; лізти змією в душу; копирсатися в душі.*

3) "Душа – місце зосередження почуттів радості, піднесення". Ця ознака експлікується такими фраземами: *аж душа радіє (радується); душа співає; весело (любо) на душі; душа стала на місце; відпочити душею; гріти душу; як маслом по душі; бальзам на душу.* В порівнянні з першою підгрупою, яка налічує 89 фразеологічних одиниць, в цій категорії тільки 20 фразем. Це свідчить про те, що упродовж історії український народ супроводжували частіше хмари смутку і страждань, а рідше радість і щастя.

4) "Душа – вмістилище уподобань, бажань і прагнень людини". Цю концептуальну ознаку релізують 19 фразеологізмів, зокрема: *душа (не) лежить; душа пристала; душа поривається; куди (скільки) душа забажає; чого тільки душа прагне; для (до) душі; прийтися до душі; припасти до душі; (не) йде на душу; лягати на душу.*

5) "Душа – місце зосередження почуттів кохання, любовної прив'язаності". Дану концептуальну ознаку реалізують 17 фразеологічних одиниць, а саме: *душею прирости (пристати); прихилитися душею; прикипіти душею; прилипнути душею; припасти до душі; відбирати серце й душу; душі не чути; душа пристала до; душа в душу; як свою душу; без душі.* Таким чином за уявленнями українців в душі людини містяться найтонші і найніжніші почуття кохання.

6) "В душі містяться почуття спокою, полегшення". Ця концептуальна ознака вербалізується 18-ма фразеологічними одиницями, зокрема: *відлягло від душі; відійшло від душі; відтанути в душі; здіймати важкий камінь з душі; як камінь з душі звалився; здійняти тягар з душі; душа розм'якла; легко на душі; посвітлішало на душі; відвести душу.*

7) "Душа – місце, де також містяться почуття хвилювання, збентеження". Ця концептуальна ознака репрезентована 17 -ма фразеологізмами, а саме: *до глибини душі; замутити душу; вхопити за душу; вибрати душу; запалювати душу; заходити в душу; зачіпати за саму душу; перевернути душу; проймати душу.*

8) “В душі зароджуються і перебувають почуття страху”. Дану ознаку виражають 7 фразеологічних одиниць, зокрема такі: *душі не стало; душа в п’ятки тікає (опускається; ховається); (аж) в душі похолонуло (похололо)*.

Таким чином наведена класифікація демонструє те, що українці уявляють душу як місце зосередження найрізноманітніших почуттів і бажань людини.

На **ближній периферії** концепту також знаходяться наступні ознаки:

“Душа – нематеріальна, духовна сутність, дана людині Богом від народження, яка покидає тіло після смерті і йде у потойбіччя”. Ця ознака реалізується 10-ма фраземами, зокрема: *душа відлетіла в небо; душа переставилася; душа попрощалася (розлучилася) з тілом; розлука з душею; продзвонити по душі; віддавати Богові душу; покласти душу*. Згідно з уявленнями українців душа після смерті людини вилітає з тіла і перебуває біля нього ще три дні до закінчення похоронного обряду, а потім ще сорок днів блукає і тільки після цього йде на той світ.

“Душа – найважливіше для людини, її совість, канал єднання з Богом”. Під час життя людина повинна дбати про свою душу, очищувати її від гріхів, жити за Божими заповідями і таким чином відчувати в душі присутність Бога: *мати Бога (Христа) в душі; мир душі*; *рятувати грішну душу*.

“Гріхи людини забруднюють її душу”. За релігійними переконаннями гріхи людини оскверняють її душу, і вона потрапляє в полон до диявола: *брати гріха на душу; положити (прийняти) гріх на душу; віддати чортові (дідькові) душу; продавати душу дияволу*.

“Душа – носій рис характеру людини”. Цю концептуальну ознаку реалізують 17 фразем. Душа рівнозначна з особистістю людини, її внутрішньою сутністю. Кожній людині властиві певні риси, і позитивні і негативні. Ці якості переносяться на душу, яка є другим “я” людини. Якщо людина є щирою і відкритою, говорять: *відкрита (розкрита) душа; широка душа; щира душа; душа навстіж; щирою душею; з глибини душі; від усієї душі; душею і серцем; докладати душі; вкладати всю душу*. На позначення негативних характеристик характеру людини вживаються такі фразеологічні одиниці: *заяча душа; чорнильна душа; мишача душа; каїнова душа; черства душа; не мати душі*.

На **дальній периферії** знаходяться такі концептуальні ознаки:

“Душа – це сама людина”. Дана ознака виражається 9-ма фразеологічними одиницями, зокрема: *жива душа; ні душі (душечки); стати над душею; жодної (ні) живої душі; закропити душу; проквасити душу; аж з душі верне*.

“Душа – пам’ять людини”. За уявленнями українців душа зберігає спогади про життєві події, які залишили в ній помітний слід. Цю ознаку репрезентують 7 фразеологічних одиниць: *впадати в душу; лишати (залишати, оставити) глибокий слід в душі; карбуватися в душі; тримати в душі; западати в саму душу*.

З цього випливає те, що концептосфера “Людина”, зокрема концепт “Душа” по-особливому реалізувались у фразеологізмах. У результаті розвідки були виявлені когнітивні ознаки концепту “Душа” і фразеологічні одиниці, які їх репрезентують. У ядрі концепту перебувають такі когнітивні ознаки: “душа – внутрішній світ людини, її емоційно-психічний стан”, на ближній периферії – “душа – духовна сутність, дана людині Богом, яка покидає тіло після смерті”, “душа – найважливіше для людини, її совість, канал єднання з Богом”, “гріхи людини забруднюють її душу”, “душа – носій рис характеру людини”; на дальній периферії – “душа – це сама людина”, “душа – пам’ять людини”.

Таким чином фразеологічна концептуалізація відображає світоглядно-аксіологічні пріоритети та орієнтири української нації. Душа в українській мовній картині світу є насамперед вмістилищем почуттів людини, як позитивних так і негативних, її бажань та прагнень. Не менш важливою є “душа” як духовна сутність, яка потребує очищення від гріхів, збагачення добрими справами, і метою життя кожної людини є спасіння її душі. Однак, враховуючи те, що концептуальна ознака “душа – внутрішній світ людини, її почуття і бажання” представлена найбільшою кількістю фразеологічних одиниць (189) порівняно із такими концептуальними ознаками як “душа – духовна сутність, дана людині Богом”, “душа – найважливіше для людини, її совість, канал єднання з Богом”, “гріхи людини забруднюють її душу” (20) можна зробити висновок, що в ієрархії аксіологічної моделі для носія української ментальності на першому плані знаходиться все таки емоційно-матеріалізований аспект концепту “Душа”.

Література:

1. Лихачев Д. С. Концептосфера русского языка / Д. С. Лихачев // Изв. РАН – СЛЯ – 1993. – № 1. – С. 3-9.
2. Кубрякова Е. С. Об установках когнитивной лингвистики и актуальных проблемах когнитивной лингвистики / Е. С. Кубрякова // Вопросы когнитивной лингвистики. – 2004. – № 1. – С. 6-17.
3. Попова З. Д. Когнитивная лингвистика / З. Д. Попова, И. А. Стернин. – М. : АСТ: Восток-Запад, 2010. – 314 с.
4. Потебня А. А. Мысль и язык / А. А. Потебня. – К. : Синто, 1993. – 191 с.
5. Селіванова О. О. Нариси з української фразеології (психокогнітивний та етнокультурний аспекти) / О. О. Селіванова : монографія. – К. – Черкаси : Брама, 2004. – 276 с.
6. Степанов Ю. С. Константы: Словарь русской культуры / Ю. С. Степанов. – М. : Академ. Проект, 2004. – 992 с.
7. Стернин И. А. Когнитивная интерпретация в лингвокогнитивных исследованиях / И. А. Стернін // Вопросы когнитивной лингвистики. – 2004. – № 1. – С. 65-69.
8. Телия В. Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты / В. Н. Телия. – М., 1996. – 286 с.
9. Фразеологічний словник української мови [уклад. В. М. Білоноженко та ін]. – К. : Наук. думка, 1999. – 984 с.
10. Longman – Longman Idioms Dictionary. – Harlow : Pearson Education Limited, 2000. – 402 p.